

MÜMTAZ TURHAN VE NİYAZİ BERKES'İN CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRK SOSYO-KÜLTÜR YAPISI ÜZERİNE GÖRÜŞLERİ

Nevin GÜNGÖR ERGAN*

Atf: Güngör Ergen, Nevin. "Mümtaz Turhan ve Niyazi Berkes'in Cumhuriyet Dönemi Türk Sosyo-Kültür Yapısı Üzerine Görüşleri", *Sosyologca*, Sayı 31 (2026), s. 203-222.

ÖZ: Bu çalışmada Osmanlı'da II. Meşrutiyet'in ilan edildiği yılda, 1908 yılında doğmuş, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasından Cumhuriyet'in ilanına giden süreci bir ülke içinde diğeri dışında yaşamış, Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde ortaya çıkan sosyo-kültürel problemler üzerine çözüm üretmeye çalışmış iki Türk sosyoloğunun görüşleri ele alınmıştır. Mümtaz Turhan ve Niyazi Berkes birbirine yakın yıllarda akademik eğitimlerini almış ve yayınlarıyla Türk düşünce tarihinde yer almaya başlamışlardır. Turhan da Berkes de Batılılaşma konusunu değerlendirirken ve bu konudaki başarı ve başarısızlıkları ele alırken Türk toplumuna disiplinlerarası ve bütüncü yaklaşım ve tarihi perspektifle bakmışlardır. XVIII. Yüzyıldan Cumhuriyet'e kadar Türk sosyo-kültürel yapısında gerçekleştirilen reformları benzer bir çizgide, tarihî süreklilik içerisinde açıklamışlar; Cumhuriyet dönemi inkılaplarının/devrimlerinin bu devamlılığın bir sonucu olduğunu ifade etmişlerdir. Mümtaz Turhan'ın görüşleri Türk sosyolojisinde Millet İnşa Edici Sosyoloji Ekolü üzerinde, Berkes'in görüşleri ise Ankara Ekolü'ne mensup sosyologlar üzerinde etkili olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türk sosyo-kültür yapısı, Atatürk inkılapları, Atatürk devrimleri, Modernleşme, Batılılaşma.

Mümtaz Turhan and Niyazi Berkes' Views on the Socio-Cultural Structure of Turkish Society During the Republican Era

ABSTRACT: In this study has been studied the views of two Turkish sociologists, who were born in 1908, the year of the declaration of the Constitutional Monarchy in the Ottoman Empire and who experienced the same socio-cultural problems, one inside the country and the other outside the country, and tried to find solutions to these problems were discussed. Mümtaz Turhan and Niyazi Berkes received their academic education in close proximity to each other and began to take part in the history of Turkish thought with their publications. While evaluating the issue of Westernization and discussing the successes and failures on this issue, both Turhan and Berkes looked at Turkish society with an interdisciplinary and holistic approach and historical perspective. XVIII. They explained the reforms carried out in the Turkish socio-cultural structure from the 19th century to the Republic in a similar line, within historical continuity. Mümtaz Turhan's views were influential on the nation-building school of sociology in Turkish sociology, and Berkes's views were influential on sociologists belonging to the Ankara School.

Keywords: Turkish socio-cultural structure, Ataturk's reforms, Ataturk's modernization, Westernization.

Makale Türü : Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi : 19.03.2026

Kabul Tarihi : 11.05.2026

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Em. Öğr. Üyesi, nevgan55@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8673-9700.

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı dolayısıyla Türk toplumunun Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş süreci hakkında 2023 yılı boyunca sosyal bilimlerin çeşitli alanlarındaki bilim insanları tarafından çeşitli yorum ve değerlendirmeler yapılmıştır. Bu bağlamda bu çalışmada, önemli bir tarihte, II. Meşrutiyet'in ilan edildiği yılda, 1908 yılında doğmuş, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecini ve bu süreçte ortaya çıkan sosyo-kültürel problemleri yaşamış ve bu problemlerin çözümü üzerine fikir üretmeye çalışmış iki Türk sosyoloğunun görüşleri ele alınmıştır.

Mümtaz Turhan ve Niyazi Berkes birbirine yakın yıllarda akademik eğitimlerini almış ve yayınlarıyla Türk düşünce tarihinde yer almaya başlamışlardır. Onların çalışmalarını yürüttükleri dönemde Türkiye'de Cumhuriyet kurulmuş, inkılaplar gerçekleştirilmiş, bu inkılapların halka anlatılması, benimsetilmesi ve bunlar doğrultusunda Türk toplumsal yapısında yeniden düzenlemeler yapılması süreci devam etmektedir. Her ikisi de yazdıkları eserleriyle o günün Türkiye'sinde yaşanmakta olan toplumsal problemleri analiz ederlerken Osmanlı'dan Cumhuriyet'e giden süreçte gerçekleştirilen inkılapları incelemişler, Atatürk inkılaplarının etkililiğini ve bu süreçteki aksamaları tartışmışlardır.

Birbirlerine yakın tarihlerde yayınladıkları Turhan'ın *Kültür Değişmeleri* ve Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma* adlı eserleri incelendiğinde, Türkiye'nin Osmanlı'dan itibaren yaşadığı sosyo-kültürel değişimin benzer çizgide ele alındığı görülür. Her iki düşünür de eserlerinde Lale Devri, III. Selim dönemi, Tanzimat ve Islahat Fermanları, II. Meşrutiyet gibi siyasî ve toplumsal süreçleri, modernleşme/batılılaşma yönünde içerdikleri olumlu yönler ve eksiklikler bağlamında incelemişlerdir.

Turhan da Berkes de Osmanlı'dan günümüze kadar gelen süreçte Batı'yı Batı yapan özelliklerin yeterince anlaşılammış olduğunu, bu yüzden de farklı dönemlerde gerçekleştirilen reformların amacına ulaşamadığını belirterek bu konuda öneriler getirmeye çalışmışlardır. Askerî alandaki yenileşme hareketleri ile başlayan bu süreç çeşitli fikir akımlarında tartışılmasına ve bu yolda çeşitli girişimler yapılmasına rağmen yeterince başarılı olunamamıştır. Bunun sebebi Batı medeniyetinin özünün anlaşılammaması ve onun yerine yüzeysel taklitlere ve değişikliklere gidilmesidir. Düşünce/zihniyet düzeyindeki başarısızlıklar modernleşme sürecindeki başarısızlıkların sebebi olarak görülmüştür.

Her iki bilim insanı da Türk toplumunun Batılılaşmasının/modernleşmesinin gerekliliğine inanmışlar; toplumun Atatürk ilke ve inkılapları ile geçirmekte olduğu değişme/değiştirme sürecini bu alanda yazdıkları temel eserleriyle açıklamaya çalışmışlardır. Berkes de Turhan da gündelik siyasete mesafeli durmuşlar, farklı siyasî dönemlerde görüşlerinin tutarlılığını korumuşlardır. Farklı bakış açıları ile Türk sosyo-kültür yapısı üzerine ortaya koydukları görüşler ve getirdikleri öneriler, bugün de tartışılan ve çözüm aranan problemlere ışık tutacak niteliktedir.

Bu çalışmada önce Berkes ve Turhan'ın görüşlerinin şekillenmesinde etkili olan kısa özgeçmişleri, tarihsel arkaplan olarak Osmanlı'nın son dönemlerinden Cumhuriyet'e giden süreçte gerçekleştirilen reformlar, sonra Onların, Cumhuriyet dönemi Türk sosyo-kültürel yapısı ve Atatürk ilke ve inkılapları üzerine görüşleri ile bu ilke ve inkılapların uygulamadaki başarıları-eksiklikleri üzerine tartışmaları, yorum ve değerlendirmeleri ve nihayet bu konudaki önerileri kendi eserlerine ve ikincil kaynaklara dayalı olarak işlenecektir.

Hayatları ve Etkilendikleri Sosyo-Kültürel Ortam

Türk sosyoloji tarihine bakıldığında sosyologların yaşadıkları dönemin ve bu dönemin sosyo-kültürel şartlarının onların ele aldıkları konular ve bu konulardaki görüşleri üzerinde

etkili olduğu görülür. Bu bağlamda görüşlerinin şekillenmesinde etkili olması bağlamında Turhan ve Berkes'in hayat hikayeleri üzerinde kısaca durulacaktır.

Mümtaz Turhan'ın Hayatı ve Etkilendiği Sosyo-Kültürel Ortam

Mümtaz Turhan 1908 yılında Erzurum'un Pasinler (Hasankale) ilçesinin Akçataş¹ köyünde doğmuştur. Rus işgali nedeniyle 1916'da, ailesiyle birlikte 90-100 aileden oluşan topluluklarla Kayseri'ye göç ederek doğduğu çevreyi terk etmek zorunda kalmıştır. Topluluk sekiz yıl kadar bir göçmenlik hayatı yaşadıkdan sonra 1923-24 yıllarında aileler ya da gruplar halinde memleketlerine dönmüştür.

Turhan Millî Mücadele başlarken on bir, zaferin kazanıldığı 1922 yılında on dört yaşındadır. Küçük yaşta doğduğu memleketi düşman işgali nedeniyle terk etmek zorunda kalması, daha sonra ülkesinin işgali ve bağımsızlık mücadelesiyle geçen çocukluk ve gençlik yılları, Mümtaz Turhan'ın daha sonraki hayatında ve fikrî yönelişlerinde etkili olmuştur. Yılmaz Özakpınar, arkadaşının vefatı üzerine İstanbul dergisinin 1954 Mart sayısında yazdığı yazıda vatan sevgisinin Turhan'ın ruhuna nasıl işlediğini onun şu ifadeleriyle dile getirmektedir:

"Birinci Dünya Savaşı'nın ıstırap ve sefaleti, millî mücadele ruhunun büyüklüğü içinde yetişen, böylece hem memleketin can çekişen nefesini göğüslerinde hem kurtuluşun hamlelerini nabızlarında duyan bu nesil, vatanın kaderinin ta kendisi olmuş, ondan artık bir türlü ayrılamamıştır. Bağımsızlık mücadelesine kendi katılamayacak kadar genç, fakat ona seyirci kalamayacak kadar olgun olan bu nesil ... her türlü faaliyetini bütün benliklerini kaplayan millî mücadele ruhu ve şahit oldukları millî felâketlerin hatıraları hala canlı bir şekilde yaşarken yapacaktı."²

Çeşitli illerde ilk ve orta öğrenimini tamamlamış olan Turhan, daha sonra İstanbul Üniversitesi Felsefe Bölümüne kaydını yaptırmış, burada bir yıl okuduktan sonra Millî Eğitim Bakanlığının açtığı bursluluk sınavını kazanmış ve 1928 yılında Almanya'ya gönderilmiştir. Psikoloji alanında lisans eğitiminden sonra doktorasına Max Wertheimer'in yanında başlamış, onun Amerika'ya gitmesi üzerine yine meşhur bir psikolog olan Metzger'in yanında tamamlamıştır.³

Doktora öğrenimi sırasında 1932 yılında tatil için Türkiye'ye geldiğinde 16 yaşına kadar yanlarında yaşadığı, kendi ailesiyle birlikte Kayseri'ye göçen, oradaki sekiz yıllık şehir hayatından sonra tekrar Erzurum'a dönen topluluğu eski köylerinde ziyaret ederek onların eski alışkanlıklarını koruduklarını gözlemiştir. 1936 yılında Doktora eğitimini tamamladıktan sonra Türkiye'ye dönmüş ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe bölümünde Tecrübi Psikoloji Çalışmaları kürsüsünde Asistan olarak göreve başlamış olan Turhan 1939 yılında "Yüz İfadelerinin Tefsiri Hakkında Tecrübi Bir Tedkik" isimli tezi ile Doçent olmuştur. 1932 yılında Erzurum köylerindeki gözlemleri onun kültür değişimleri üzerine ikinci doktorasını yapmasını sağlamış; 1944 yılında İngiltere'ye gittiğinde Cambiridge'de kültür değişimleri alanında çalışmaları bulunan Prof. Bartlett'in yanında daha sonra ilavelerle *Kültür Değişimleri* isimli kitap olarak yayımlanacak olan çalışmaları ile ikinci doktorasını yapmıştır. 1951 yılında Profesör olan Turhan daha sonra Tecrübi Psikoloji Kürsüsü başkanı ve Tecrübi Psikoloji Enstitüsü Müdürlüğü görevlerinde bulunmuştur.

¹ Akçataş köyü, sonradan ilçe statüsüne kavuşan Horasan'a bağlanmıştır.

² Yılmaz Özakpınar, *Batılılaşma Meselesi ve Mümtaz Turhan*, 2.b., İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1997, s. 23.

³ Abdullah Korkmaz, "Mümtaz Turhan (1908-1968)", içinde. *Türkiye'de Sosyoloji İsimler-Eserler I*, Der. M. Çağatay Özdemir, Ankara: Phoenix Yayını, 2008, s. 704.

1967 yılından itibaren sağlığı bozulmaya başlamış, daha sonra karaciğer kanseri teşhisi konmuş olan Turhan, 1968'i 1969'a bağlayan gece vefat etmiştir.

Niyazi Berkes'in Hayatı ve Etkilendiği Sosyo-Kültürel Ortam

Niyazi Berkes 18 Aralık 1908 tarihinde Kıbrıs-Lefkoşa'da doğmuş, ilk ve orta öğrenimini Kıbrıs'ta tamamlamıştır.

Berkes 1982 yılında yazdığı *Atatürk ve Devrimler* isimli kitabında Atatürk Samsun'a çıktığında 10 yaşını yeni doldurduğunu, Yunanlıların İzmir'i işgal etmeleri olayından çocukluk ve ilk gençlik yıllarında nasıl etkilendiğini, Kıbrıslı Rumların *megalo* idealini ve Kıbrıs Türklerinin geleceğinin Türkiye Türklerinin geleceği ile paralel olduğunu kardeşi Enver ve Kıbrıs halkının sezdiğini, Türkiye'ye gelmeye nasıl karar verdiğini ve Lefke'de eczacı olan büyük kardeşi Mustafa ile bölgenin (Rum kökenli) hükümet doktoru olan Kondarides arasında geçen anlamlı konuşmayı onların şu ifadeleriyle anlatır:

*Kondarides: "Görüyorsun Mustafa... İngilizler yol bile yapmamışlar bize. Yarın Kıbrıs bizim olsun göreceksin neler yapacağız. Yollar açacağız, bugünkü maaşının dört katını alacaksın. İngiliz'e sömürülmeyeceğiz artık..." Niyazi Berkes: "O zamanlar Rumların asıl düşman bildiği kişiler İngilizlerdi. Yıllardan beri kendilerine vaadettikleri adayı vermiyorlardı. Elefteria oğlanının sesinin tonundan şimdi Anadolu'yu da alma işine koyulanların umutlarının arttığı sezildikçe annemiz, 'Tanrım, askerimize güç ver; milletimize acı; bizi esir etme' diye mırıldanarak dua ederken Enver'le ben pencerelerden karanlıklara bakarak için için ağlardık. Ulusal, siyasal bilincimizin uyanışı böyle başladı!..' Anadolu'da başlayan trajedi karşısında o adadaki Türkler kendi geleceğinin ne olacağını, Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı günlerden sonra kendilerinin de hangi karanlık sonuçlar içine düşeceklerini sezmeye başlamışlardı.... Sakarya Savaşı başlamış, Rumları sevindiren ilerleyişler durdurulmuştu. Ve o zaman her şey değişti. Rum halkı, *Megalo* sözcüğü ile büyüttükleri umutlarının çöküşünü aralarında paylaşmaya çalışırken, Türk halkı arsasında yeni bir yaşam dönemine girme umutları hafif hafif uyanmaya başlamıştı. Bu umudun en yükseğe çıktığı zaman gelince Enver ile Niyazi ultimatomu dayadılar: 'Biz okumaya İstanbul'a gidiyoruz!...'"⁴*

1928 yılında İstanbul Erkek Lisesini bitirmiş olan Berkes, bir yıl kadar İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesine devam etmiş, sonra buradan ayrılarak Edebiyat Fakültesi Felsefe bölümüne geçmiş, 1931'de mezun olmuş, bir süre Ankara Maarif Cemiyeti Ortaokulu ve Halkevi Kütüphanesi müdürlüğü yapmıştır.

1934 yılında İstanbul Üniversitesinde Asistan olan Berkes, 1935'de Amerika-Chicago Üniversitesi'nden aldığı bursla doktora eğitimi için Amerika'ya gitmiştir. ABD dönüşü 1939 yılında Ankara Üniversitesi DTCF Felsefe Bölümü Sosyoloji Kürsüsüne Asistan olarak atanmış, 1941'de Doçent olduktan sonra başta köy sosyolojisi olmak üzere yoğun çalışma dönemine başlamıştır. 16 Mayıs 1944'te Bakanlar Kurulu kararıyla arkadaşlarıyla birlikte çıkardıkları *Yurt ve Dünya*, *Adımlar* dergileri kapatılmış; Berkes ve Ankara Ekolü akademisyenleri Aralık 1945'de Milli Eğitim Bakanlığı emrine alınmışlardır. Mart 1947'de Berkes hakkında Ankara Ekolünden diğer arkadaşlarıyla birlikte üniversite senatosu tarafından 'yabancı ideolojilerin sözcülüğünü yaptıkları' gerekçesiyle soruşturma açılmış ve 1948'de 'üniversite öğretim üyeliği mesleğinden çıkarma cezası' verilmiştir. Bu karar Üniversitelerarası Kurul tarafından bozulmuş ve disiplin cezasının uygulanmasına gerek olmadığı hükmüne varılmış, ancak, 22 Nisan 1948 tarihinde TBMM Ankara Üniversitesi kadro kanununu çıkarırken üç öğretim üyesini (Pertev Naili Boratav, Behice Boran ve Niyazi Berkes)

⁴ Niyazi Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, İstanbul: Adam Yayını, 1982, s. 12-13.

üniversite dışında bırakmış, 12 Temmuz 1948 tarihinde yasanın yürürlüğe girmesiyle üniversiteden ilişkileri kesilmiştir.⁵

Berkes 1952 yılında Kanada'nın McGill Üniversitesi'nde iş bulmuş, orada profesör olmuştur. 1975 yılında emekli olmuş ve İngiltere'ye yerleşmiş olan Berkes, 1988 yılında İngiltere'de vefat etmiştir.

Cumhuriyet Öncesi Türk Sosyo-Kültürel Yapısı Üzerine Görüşleri

Mümtaz Turhan *Kültür Değişmeleri*, Niyazi Berkes *Türkiye'de Çağdaşlaşma* adlı eserlerinde Cumhuriyet dönemi Türk toplum yapısını ve Atatürk ilke ve inkılaplarını/devrimlerini anlatmadan önce Türk toplumunu Cumhuriyet'e getiren süreci tarihî boyutuyla ve temel aşamalarıyla açıklarlar. Turhan ve Berkes'e göre Cumhuriyet dönemi Türk toplum yapısı ve gerçekleştirilen inkılaplar/devrimler bu tarihî gidişin bir sonucudur, bir zorunluluktur.

Mümtaz Turhan'ın Cumhuriyet Öncesi Türk Sosyo-Kültürel Yapısı Üzerine Görüşleri

Turhan her devrinin başlı başına bir inceleme konusu olabilecek iki yüz yıllık Türk batılılaşma tarihini, bir başka deyimle kültür değişmelerini esas itibarıyla üç döneme ayırır: 1) Toplumda belli bir değişme-dönüşme meydana getiremeyen ve başlangıcı kesin olarak tespit edilemeyen tek tek unsurların ithal edildiği dönem ile bunların bilinçli bir şekilde iktibas edildiği dönemden ibaret serbest değişmeler devri (XIX. yüzyıla kadar olan devir). 2) Bir geçiş dönemi olarak III. Selim dönemi. 3) Kapsamlı ve radikal kültür değişmelerinin ancak zorunlu bir şekilde gerçekleştirilebileceği kanaatinin başladığı devir. Bu dönemi de II. Mahmut ile başlatır ve farklı dönemlere ayırır:

Turhan'a göre, bu iki yüz yıllık batılılaşma hareketinin en belirgin özelliği amacını kesin olarak tayin edememekle birlikte yenileşme faaliyetlerinin yönünü gösteren hedeflerin zaman zaman değişmesidir. *Lale devrinden* Tanzimat'a kadarki dönemde batılılaşma faaliyetleri belirgin bir şekilde ordunun ıslahı veya yenileştirilmesi amacını taşır. Zira o dönemin devlet adamları/ yenilikçileri, Avrupa karşısındaki mağlubiyetimizin sebeplerini esas itibarıyla ordudaki düzenin bozulmasında, Batı'nın üstünlüğünü de askerlerinin yeni bir savaş tekniğine göre yetiştirilmiş olmasında bulurlar.⁶

Turhan *Tanzimat dönemindeki Batılılaşma hareketlerini* şöyle değerlendirir: Bu devirde maarif alanında nisbî bir gelişme açık bir şekilde görülür. İslahat hareketlerinin yönü devletin esas bünyesini değiştiren ve padişahın yetkilerini sınırlayan niteliktedir. ... Avrupa ile temaslarımızın sıkılaşması sonucu büyük bir gelişme ve ilerleme sağlanmıştır, ancak bu değişme/değiştirme Batı medeniyetinin mahiyetini, esaslarını kavramak ve ona göre hareket etmek için hala yeterli değildir. Uygulama kabiliyeti olup olmadığı düşünülmeden veya ona göre genel kamuoyu veya en gerekli araçlar hazırlanmadan birtakım ıslahata, yeniliklere girişilmiştir. Bu öyle zararlı bir hareket tarzıdır ki yalnız bütün yenilikleri, ıslah hareketlerini, reform teşebbüslerini daha başlangıcında başarısız kılmakla kalmaz, bugün bile kurtulamadığımız eski doğu eğilimlerinden, usul ve inançlarından daha tehlikeli bir alışkanlığın topluma yerleşmesine sebep olur. Tanzimat'ın en büyük kötülüğü buradadır. Yine de bütün eksikliklerine, bu devre ait reformların başarılı olamamasına, ne padişahları, ne müslim ve gayrimüslim tebaayı memnun edememesine rağmen daha sonraki dönemlerdeki gelişmeler, fikir hareketleri dikkate alındığında, Tanzimat'ın hayırlı bir teşebbüs olduğunu inkar etmek mümkün değildir.⁷

⁵ H. Bayram Kaçmazoğlu, "Niyazi Berkes (D. 1908-Ö. 1988)", *Tanzimattan Günümüze Türk Düşünürleri*, Ankara: Nobel Yayınevi, 2015, s. 1112-1113.

⁶ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayını, 1987, s.206-207.

⁷ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, s.179-183.

Turhan II. Abdülhamit veya İstibdat dönemindeki (1876-1908) batılılaşma hareketlerini şöyle değerlendirir: Batılılaşmanın artık devletin resmî bir uğraşısı olmaktan çıkmış, tamamıyla topluma intikal etmiş olduğu bu devirde zorunlu kültür değişmelerinin tekrar bir çeşit serbest değişmeye dönüştüğü görülür. Toplum artık maddî alandaki herhangi bir ihtiyacını karşılayan yeni, faydalı bir vasıtaya karşı direnç göstermemektedir. Kültür değişmeleri bakımından bu dönem, şimdiye kadar alınmış olan unsurları hazmetme ve özümseme, bundan sonra alınacak olanlar için de bir hazırlık dönemidir. II. Mahmut ile Tanzimat'a ait değişmelerin sebep olduğu sarsıntılardan toplum kendisini kurtarabilmiştir. Eski devirlerde yenilik hareketlerini destekleyen padişahlara karşılık, şimdi ona karşı gelen bir hükümdarın çıkması, batıyı taklit eğiliminin genişlemiş ve onu tehdit eden bir nitelik kazanmış olmasındandır. Ancak, bu fikrî gelişmeye, Avrupa'yı taklit eğilimlerinin daha geniş alanlara yayılmasına rağmen Batı medeniyeti hala anlaşılmamıştır.⁸

Turhan Meşrutiyet Devrindeki (1908-1923) batılılaşma hareketlerini de şöyle değerlendirir: Bu dönem, öncekilere göre çok daha kısa ve sıkıntılı geçmesine rağmen, fikir ürünleri ve manevî gelişme bakımından o zamana kadar görülmeyen bir derinlik ve zenginlik gösterir. Bu devirdeki fikir hürriyeti sayesinde toplumda mevcut toplumsal eğilimler, kanaat ve görüşler, belirsiz arzu ve dilekler birbiriyle çarpışarak birer fikir akımı olarak ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan gelecek dönemin kültür değişmeleri için gerekli olan zihni hazırlanma gibi gelecekteki en kötü şartlar ve ihtimaller karşısında mücadele zihniyetinin fikrî temelleri de bu devrede atılmıştır. Bu dönemin en önemli özelliği gelecekte ortaya çıkacak olaylara karşı fikren donanımlı olma, onlarla mücadele etme imkanını veren bir ideal yaratmaya başarılı olmasıdır.⁹ Turhan bu ideali 1950'li yıllardaki Türk milliyetçiliğinin esaslarını belirleyen *Türkçülük* akımında bulduğunu ve bu akımın ulus devletin kuruluşunda önemli bir rol oynadığını belirtir.

Turhan II. Meşrutiyet devrinin hürriyet havasında ortaya çıkan fikir akımlarının toplumu ve Cumhuriyet devri inkılaplarını hazırladığını şöyle açıklar: Birinci Dünya Savaşı esnasında ve sonraki felaketli mütareke yıllarında da ne Avrupa hayranı Batıcılar, ne de istisnalarla halihazırın devamını ve İslam birliğini savunan İslamcılar çökmekte olan toplumu yeni bir kuruluşa veya kurtuluşa götürecek fikir sistemini verememişlerdir. Böylece *milliyetçilik*, tam anlamıyla ve her yönüyle çökmekte olan imparatorluğun enkazı üzerinde yeni Türkiye'nin kuruluş imkânını hazırlamıştır.¹⁰

Niyazi Berkes'in Cumhuriyet Öncesi Türk Sosyo-Kültürel Yapısı Üzerine Görüşleri

Niyazi Berkes'e göre Osmanlı Devleti'nde düzenin bozulmaya başladığı XVI. yüzyıldan itibaren 'geleneksel düzene dönme' girişimleri de başlamıştır. Zamanla bu girişimlerin yetersizlikleri anlaşılmalı, 1700'lü yıllardan itibaren eskiden yeniye geçme problemleri gündeme gelmiştir. Özellikle askerî alanda görülen başarısızlıklar ilk yenileşme çabalarının bu alana yönelmesinde etkili olmuştur.

Berkes *Türkiye'de Çağdaşlaşma* adlı eserinde Türk toplumunda çağdaşlaşma tarihini XVIII. Yüzyıldan başlatır; bu bağlamda ekonomik ve toplumsal düzeyde olmaktan çok, düşünce düzeyindeki görüşlerle ilgili açıklamalar getireceğini belirtir.

Berkes'e göre *Lale devrinde* başlatılmış olan çağdaşlaşma hareketlerinin sonuçları III. Selim zamanında görülmeye başlanmıştır.

"İlk defa olarak devlet himayesinde ve çevresinde daha önce bulunmayan bir tip, eskinin ulema ocağının yerini almak üzere olan aydın tipi, daha sonra değişecek olan modern

⁸ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, s. 189.

⁹ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, s. 203-204.

¹⁰ 12 Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, s. 204.

intelligentsia'nın öncüleri olarak doğmak üzeredir. Ve yine görüyoruz ki Batı uygarlığının önemli olan farklı yanları sezilmeye başlamıştır.... Bilgisizlik ve taassup karşıtı olarak bilim ve aydınlanma ayrımı yapılmaktadır.... Askeri anlamda Nizam-ı Cedit rejim ya da sistem olarak da Nizam-ı Cedit anlayışı haline gelmek üzeredir."¹¹

II. Mahmut Dönemi: Berkes II. Mahmut'un reform dönemini *mutlakiyetçi monarşi* rejimine yönelik dönemi olarak değerlendirir ve onun çağdaşlaşma çalışmalarının özelliklerini şöyle özetler: a) Hükümdarın mutlak yetki hakkı devam ediyor, b) Yönetilenler *reaya* olmaktan çıkıyor, *tebaa* ya da *halk* oluyor, c) *Kapıkulluğu* kalkıyor, onun yerine sınıf, ırk, din farkları gözetilmeden devşirilen bir *sivil bürokrasi* geliyor, d) *Kapıkulu ordusu* yerine farklı şekilde devşirilecek bir *askerî örgüt* kurulmasına doğru gidiliyor, e) Sivil bürokrasi ve ordunun başında bulunanlarla Ulemadan seçilen kişilerden oluşan en üst yetkili, kanun yapma görevlisi *Meclisler* kuruluyor.¹² Berkes'e göre II. Mahmut'un reform dönemi başarılar dönemi olmaktan çok, başlangıçlar dönemidir. "... din devlet ayrımı, uluslaşma, anayasalaşma ve batılılaşma çizgilerine gidecek olan yollar bu dönemde açılmıştır.... Geleceğin başarıları bu başlangıçlardaki çelişkilerin ve sorunların çözümlendiği ya da derinleşmesi sorunlarıyla karşılaşacaktır."¹³

Tanzimat Dönemi: 3 Kasım 1839 tarihinde ilan edilen Tanzimat Fermanına göre a) Hükümdar kendi iradesinin sınırlandırılmasını kabul ediyor, b) Can, mal, namus güvenliğini iradesinin dışına, kanunların yargılarına bırakıyor, c) Hükümet yönetiminin kendi iradesine göre değil, 'Mevadd-ı Esasiye' (Temel İlkeler) olarak nitelendirilen ölçülerle yapılacak kanunlara göre olmasını onaylıyor¹⁴ Berkes'e göre Tanzimat Fermanı'nda yer alan ilkeler II. Mahmut zamanında beliren düşüncelerden farklı değildir; en önemli fark Tanzimat Fermanı'nın

"... ilk yazılı bir senet olarak yayınlanmasında; daha önce gördüğümüz iki senette olduğu gibi hükümdarla ordu, ya da hükümdarla ayan arasında kalmış bir sözleşme olmak yerine, hükümdarla hükümet arasında ilan edilmiş, kamuya açıklanmış bir sözleşme olmasındadır. Demek ki, yasama gücü ile yürütme gücü arasında bir ayrım yapıyor gibidir."¹⁵ Böylece Tanzimat'ın asıl amacının "... yönetenle yönetilen arasındaki bağları kurmak olmaktan çok, hükümdarın mutlak yetkisinin halk ya da onun temsilcileri karşısında değil, hükümet karşısında kısıtlanması olduğu..."¹⁶

sonucu ortaya çıkar.

Anayasa Akımları ve Abdülhamit Dönemi: Berkes'e göre Osmanlı Devleti'ne çağdaş bir yasal düzen verme amacıyla başlayan Kanun-u Esasi akımı, İslam şeriatına dayalı, Batılılaşmaya karşı, ulusal birliğe aykırı bir dönem başlatmıştır. Tanzimat rejiminin yarattığı din-devlet ikiliğindeki tutarsızlıkları gidermek amacıyla başlayan anayasa akımı, iç ve dış baskıların etkisiyle Abdülhamit rejiminin 'anayasalı mutlakiyetçiliği'ne yol açmıştır. Kanun-u Esasinin kurduğu Meclis 19 Mart 1877'de açılmış, Abdülhamit bir yıl sonra yasadaki yetkisini kullanarak, 13 Şubat 1878'de Meclis'i dağıtmıştır.¹⁷

Meşrutiyet Dönemi: Berkes'e göre II. Meşrutiyet'in önemi, toplumsal bir hareketlilik ve geniş bir düşünce canlılığı dönemini başlatmasıdır. 1908 olayının getirdiği sonuçların en önemlisi, hükümdar, saray, bürokrasi ve din kurullarının dışında, ilk kez bir siyasî partinin kurulması,

¹¹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu-Batı Yayını, 1978, s. 98.

¹² Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.165.

¹³ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 1171-201.

¹⁴ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 208.

¹⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 209.

¹⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 210.

¹⁷ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 299-329.

ikinci önemli sonucu 'Türk ulusu' sezgisinin doğuşu, üçüncü önemli sonucu ise genç subayların, Padişaha kulluk ve sadakat eğitimiyle yetiştirilen eski tip komutanlardan farklı olarak Padişah-Halife otoritesine bağlılıktan kopma ve Türk halkına bağlılığı seçmeleridir. Bunun belki en radikal örneği bu kopma ve halka dönme eğilimini yıllarca sonra mantıklı sonucuna kavuşturan Mustafa Kemal'dir.¹⁸

"... Dikkatle bakarsak görürüz ki 'Meşrutiyet Dönemi' denen dönem, bir 'ihtilâl' dönemi olmaktan çok bir iki yanı ile bir 'inkılâp' dönemi denecek bir dönem olmuştur. Kemalist reformların temel taşı sayılabilecek kimi görüşler o dönemin ürünü olmuştur. Bunların kimileri kesinlikten uzak, parçalı olsa bile, kimilerinin o dönemde bile uygulama alanına getirildiği söylenebilir."¹⁹

Berkes, Osmanlı İmparatorluğunun iki yüzyıl boyunca gerçekleştirmeye çalıştığı çağdaşlaşma çabalarının başarısız oluşunu şu nedenlere bağlar:

"Türkiye'nin [Osmanlı kastediliyor] modern uygarlığa geçişi için gerekli toplumsal değişimleri ve reformları gerilik güçlerinin direnmesi karşısında yapmamak yüzünden, ekonomik güçleri planlayıp seferber etme yerine yabancı kaynaklardan dış yardım sağlama yoluna saparak devlet idare etmekle, üstelik uluslararası çatışmalara bulaşmakla" çabalar sonuçsuz kalmıştır."²⁰

Cumhuriyet Dönemi Türk Sosyo-Kültürel Yapısı, Atatürk İlke ve İnkılâpları Üzerine Görüşleri

Mümtaz Turhan ve Niyazi Berkes ilk çalışmalarını 1930'lu yılların ikinci yarısı ile 1940'lı yılların ilk yarısında köy üzerine yapmışlardır. Daha sonra her iki sosyolog da Türkiye'nin sosyo-kültürel açıdan kalkınması, çağdaşlaşması/ modernleşmesi konusunda temel eserler ortaya koymuşlardır. Burada Turhan ve Berkes'in Cumhuriyet dönemi Türk toplum yapısı ve Atatürk ilke ve inkılâpları/ devrimleri üzerine görüşleri ayrıntılı olarak işlenecektir.

Mümtaz Turhan'ın Cumhuriyet Dönemi Türk Sosyo-Kültürel Yapısı, Atatürk İlke ve İnkılâpları Üzerine Görüşleri

Mümtaz Turhan *Kültür Değişimleri* adlı eserinin köy araştırmalarına dayanan kısmında uzun bir saha çalışması ve gözlemler yapmıştır. Bu araştırmalar Erzurum ile Kars arasındaki birisi kendi doğup 16 yaşına kadar içinde yaşadığı köy olmak üzere Aşağı Pasin ovasında bulunan Horasan, Azap, Ardos, Zars ve Zansak köylerinde yapılmıştır. Araştırma süresi 1936-1942 ve 1948 yıllarının yaz tatillerinde altı ile onar hafta olmak üzere yaklaşık olarak bir yılı bulmuştur. Turhan'a göre, toplumsal ilişkiler, tutumlar ve zihniyette görülen değişiklikler toplumsal ilişkilerde görülen yeni gelişmeler, toplumsal bünyede ortaya çıkan değişimlerin bir sonucu olup bunları etkileyen çeşitli faktörler vardır: Birinci Dünya Savaşının etkileri, deprem sonuçları, kaliteli usta ve tarım işçisinin bulunmaması, bu faktörlerin etkisiyle eski zengin ailelerin fakir düşmeleri, buna karşılık orta halli hatta fakir bazı ailelerin zengin olmaları ve göç dolayısıyla çeşitli toplumsal gruplarla temasın ve özellikle Kayseri'deki şehir hayatının sebep olduğu görüş ve düşünüşteki değişimler.²¹

1953 yılında yazdığı *Maarifimizin Ana Davaları ve Bazı Hal Çareleri* adlı eserinde "Cumhuriyet devrindeki ıslah ve inkılâp hareketleri, iki yüz elli senelik bir Garplılığa

¹⁸ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 385.

¹⁹ Niyazi Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, s. 136-137.

²⁰ Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Ankara: Bilgi Yayını, 1975, s. 82.

²¹ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişimleri*, s. 83.

cehdinin en kesif bir anı olarak tavsif edilebilir”²² ifadeleriyle Atatürk İlkelerinin önemli niteliğini vurgulayan Mümtaz Turhan, 1965 yılında yayımladığı *Atatürk İlkeleri ve Kalkınma* adlı eserinin önsözünde, Atatürk ilkelerinin bazen gelişigüzel, keyfi bir şekilde ve çok defa da memleket menfaatlerine aykırı, fakat belirli bir amaca uygun düşecek bir şekilde yorumlanması ve bir kalkan veya bir maske gibi kullanılması birçok münevver vatandaş zannedildiğinden çok daha fazla etkilemiş olduğundan, bu konuda daha önce yazdığı yazıları bir kitap halinde yayımladığını belirtir.

Turhan’ın görüşleri çerçevesinde toplumun *evrim* yoluyla değişmesi esastır. Batılı medeniyetinin gelişmesinde Rönesans’tan çok daha önemli, kapsamlı, daha esaslı, hatta Rönesansı hazırlayan faktörler rol oynamıştır. Rönesans bu genel, yaygın toplumsal gelişimin, evrimin daha belirgin bir görüntüsünden, belirli bir safhasından başka bir şey değildir. Batılı milletler bugünkü gelişmiş durumlarına çok uzun bir evrim sonucu ulaşmışlardır. Türk toplumu bunun farkında olmalıdır. Türk toplumu, Batılı milletlerin siyasî, içtimaî, iktisadî ve millî kültür sahalarında evrimlerinin zirvesine eriştikleri bir devirde, ancak ağır kayıplar ve çetin mücadeleler sonunda şeklen millî devlete kavuşabilmiş ise de henüz millî bir kültürün özünü dahi oluşturamamıştır.²³

Turhan Atatürk ilkeleri içerisinde milliyetçiliği merkeze koyar. Ona göre Türkiye’nin temel ve hayatî davası *millet olma* ve *millî bir kültüre kavuşma* davasıdır. *Ekonomik kalkınma* bu temel davanın küçük bir parçasıdır. Bu hayatî davanın gerçekleşmesinde ve hedefe erişilmesinde *milliyetçilik* bir vasıtaadır.

“Aslında Türkiye’nin tarihî ve içtimaî oluşunun seyri takip edildiği zaman *Atatürk inkılâplarının gayesinin* çağdaş medeniyet seviyesinde bir millet olma ve millî bir kültüre kavuşmadan başka bir şey olmadığı anlaşılır. Nitekim bu nokta, Atatürk’ün bütün konuşmalarında, fiil ve hareketlerinde, davranışlarında açık bir şekilde belirmektedir.²⁴

Milliyetçilik ister millî bir şuur halinde belirmiş olsun, isterse bu yönde şiddetli bir arzu ve eğilim şeklinde görünsün, modern bir millet olma ve millî bir kültüre kavuşmanın asıl şartlarından ve ana unsurlarından birisidir. Batının oğünkü durumuna bakıp milliyetçiliği modası geçmiş bir fikir olarak düşünmek cehaletin eseridir. Atatürk ilkelerinden milliyetçilik çıkarılacak olursa sistem çöker. Zira modern bir millet olamayan, millî bir kültürü oluşturamayan bir toplumda diğer ilkeleri gerçekleştirmek mümkün olmaz.²⁵

Turhan da Gökalp gibi halk kültürünü yüceltmekte ve onu millî kültürün temeli olarak görmektedir. Ona göre *millî kültür* denildiği zaman, Türkiye’de yaşayan insanların yüzde doksanı geçen çoğunluğunu Türk halkı oluşturduğuna göre, millî kültürün özünü de Türk halk kültürünün meydana getirmesi ve asıl temsilci ve taşıyıcının da halk olması gerekir.²⁶ Türkiye’de halk kültürü son derece gelişmiş olmasına rağmen yarım münevver tarafından küçümsenmekte ve bütünleşmiş bir millî kültür ortaya konamamaktadır. Bu konuda problem halkta değil, yarım münevverdedir. Atatürk büyük dehasıyla bunu gördüğü için *halkçılık* ilkesini kabul etmiştir. *Halkçılık* ne yapılması gerektiği bilinmeyen soyut, belirsiz bir mefhum olmayıp, gayet somut muhteva ve hedefleri olan bir program, bir çalışma zemini; hakikî münevverle halkın birleşeceği, işbirliği yapacağı bir zemindir.²⁷

²² Mümtaz Turhan, *Maarifimizin Ana Davaları ve Bazı Hal Çareleri*, İç. *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, Bütün Eserleri: 1, İstanbul: Yağmur Yayını, 1980, (1.b., 1953), s. 213.

²³ Mümtaz Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s. 403,410-411.

²⁴ Mümtaz Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s. 413-414, 416.

²⁵ Mümtaz Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s. 415.

²⁶ Mümtaz Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s. 417.

²⁷ Mümtaz Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s. 421.

Turhan'a göre Türkiye'de siyasî iktidarın el değiştirmesi ve dağılışı bakımından sosyal yapı üzerine en kuvvetli şekilde tesir yapması itibarıyla Atatürk ilkelerinin en önemlilerinden birisi de *Cumhuriyetçiliktir*. Ancak bu ilkenin de boşlukta ve şekilde soyut bir mefhum halinde kalmaması ve münevver zümrenin bir ayrıcalığı olmaktan kurtulması, halkın bu idareye büyük oranda katılmasına bağlıdır. Onun için Cumhuriyetçiliği, bu anlamda halkçılık ve milliyetçilikten ayrı tutmaya imkân yoktur; zira cumhuriyetçilik hakikî anlam ve kimliğini bunlar sayesinde kazanmaktadır.²⁸

Atatürk ilkeleri içinde en çok tartışma konusu olanın *lâiklik* olduğunu, bu tartışmaların ise laiklik ilkesine yüklenen yanlış ya da eksik anlamlardan kaynaklandığını belirten Mümtaz Turhan laikliğin kapsamı ve muhtevası hakkında şunları dile getirir:

"*Laiklik* mefhumu bizde kanunlarda ifadesini bulduğu veçhiyle sadece dinle devlet, dünya ile ahiret işlerinin ayrı tutulması prensibini ihtiva etmez, aynı zamanda vicdan hürriyeti ile başka inanç ve kanaatlara karşı müsamahayı, böylece her nevî taassuba karşı olmayı da ihtiva eder. Fakat bu mefhumun muhteva itibarıyla esas özü ve mahiyeti şu noktada belirir: Her nevî hadise ve vakia karşısında -bunlar ister tabiat hadiseleri, ister içtimaî vakıalar olsun- objektif bir tutum takınmak, hiçbir tesire kapılmadan, hiçbir ön düşünce, peşin hüküm veya inanç tesiri altında kalmadan realiteyi olduğu gibi idrak edip bitaraf olarak incelemektir. Bu ise ilim zihniyetinden başka bir şey değildir. Hakikatte eğer dünya işleri, vak'aları ilmî bir zihniyetle ele alınıp, objektif bir tarzda incelenemeyecekse, başka neviden doğmaların veya otoritelerin tesiri altında mütalaa edilecekse, onları dinî meselelerden ayırmanın veya dinî doğmalardan kurtarmanın büyük bir manası kalmaz."²⁹

Turhan'a göre *Lâiklik* Avrupa'da bilim ve fikir alanında en az üç yüzyıl süren bir gelişme ve çok çetin mücadeleler sonunda kurulmuş bir düzenin ifadesidir. Bu düzeni meydana getiren şartları hazırlamadan, onun dayandığı yüksek seviyeli bilim ve din kurumlarını kurmadan, bunlar arasında denge ifade eden laiklik düzenini sadece kanunlarla gerçekleştirmek mümkün değildir.

Turhan laiklik konusunda önemli bulduğu bir konuyu da şöyle açıklar: Belli bir grup onu kendi amaçlarına ve hedeflerine uygun düşecek bir şekilde kasten tahrip etmeye çalışmaktadır. Bu gruba dinin ilerlemeye engel olduğuna inanan bir zümre ile bu çeşit telkinlere kapılan bazı gafiller de katılır. "Böylece bir millet olma ve millî bir kültüre kavuşmak maksadıyla Atatürk tarafından ortaya atılan ilkeler, cehalet, gaflet ve kötü niyetin elinde Türkiye'nin yıkılmasının bir vasıtası haline gelmektedir."³⁰

Turhan'a göre çok çeşitli yorumlara tabi tutulması bakımından gerek münevverler, gerek halkla münevver arasında anlaşmazlıklara yol açan Atatürk ilkelerinden belki de en önemlisi *inkılâpçılık* ilkesidir. Ona göre, inkılâpçılığa asıl amacına uygun düşecek dinamik hüviyet ve karakterini tekrar kazandırmak ve onu belirli dogmalara saplanmaktan ibaret sanan zihniyetten kurtarmak amacıyla ne yapılması gerektiği hususunda ve verilecek cevapların doğruluğu/yanlışlığı konusunda ölçüt yine bilimdir.

"Burada başvurulabilecek iki yol, iki çare vardır: Bunlardan biri bizzat Atatürk'ün de belirttiği gibi, hakiki mürşit ve şaşmaz bir rehber olan ilim, diğeri de Türkiye'nin tarihî ve içtimaî oluşunun icaplarıdır. Bu sonuncu ölçüyü de ilim tayin edeceğine göre o halde tek ve hakiki kıstas ilmî araştırmaların neticeleri olacaktır."³¹ "İnkılâpçılığın tek ve hakiki manası,

²⁸ Mümtaz Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s. 422.

²⁹ Mümtaz Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s. 425-426

³⁰ Mümtaz Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s. 433.

³¹ Mümtaz Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s. 435.

dünyanın gidişine ayak uydurabilmek ve tekrar geri kalmamak için muayyen doğmalara, kaidelere saplanmamak, fikrî cevvaliyet ve içtimai dinamizmi temin etmek ve korumaktır.”³²

Turhan inkılapçılığın zararlı ve yanlış yorumlarını açıklarken Ziya Gökalp, Ziyaeddin F. Fındıkoğlu, Mehmet Eröz vb., millî inşacı ekol sosyologları gibi *dilde inkılâba* karşı çıkar. Sol görüşlülerin birçok mefhumları uydurma veya mevcut tek öz Türkçe kelime ile ifade etmeye çalıştıklarından birçok nüansların ve bu arada mefhumların ortadan kalkmasına yol açarak dili fakirleştirdiklerini; bu arada kullanılan yeni ve acayip kelimeler dolayısıyla halkın anlayamadığı ‘Yeni Osmanlıca’ denebilecek garip bir dilin ortaya çıktığını ifade eder.³³

Turhan, inkılâplar halka anlatılmadığından dolayı halkın onları anlayamadığını ve yeterince onlara uygun davranmadığını, bu konudan da münevverin sorumlu olduğunu şöyle belirtir:

“... Halk bahis mevzuu olduğu nisbette, Türkiye’de demokrasi ile inkılâplar pekala yan yana yaşayabilir. Halk, demokrasiyi cidden ve candan benimsemiştir. İnkılâplara gelince, bunların da şuuruna erbildiklerini benimsemiş, diğerlerine karşı kayıtsız kalmıştır. Demokrasi olsa da olmasa da tutumunda inkılaplara karşı bir değişiklik olmayacaktır. Zaten halkın şikayeti ve reaksiyonu inkılaplara karşı olmayıp, bunların bahanesiyle yapılan manasız baskıya karşıdır.”³⁴

Turhan’a göre Atatürk ilkelerinden “*devletçilik*, Türkiye’nin modern bir millet olma, millî bir kültüre kavuşabilme ve demokratik bir nizam içinde gelişerek iktisadî istiklalini kazanabilme imkânlarını hazırlamak üzere devletin yüklenebileceği vazife ve mükellefiyetlerin bütününden ibarettir.”³⁵

Turhan’a göre Atatürk devletçiliği, tamamen demokrasi ve hürriyet rejimi içinde kalan ve en önemli özelliği ekonomik alanda rehberlik olan bir devletçiliktir; tıpkı Japonya’nın ilk modernleşme döneminde benimseyip başarıyla uyguladığı devletçilik tarzı gibi. Devletin ülkenin sanayileşmesindeki rolü, özel sektörün gerçekleştiremeyeceği her çeşit girişimi, altyapı tesislerini üzerine almak, diğer alanlardaki girişimlere rehberlik etmek, korumak ve teşvik etmektir. Bunun yanında, ülkenin ihtiyaç duyduğu ve kalkınmada, iktisadî ve sınaî bakımdan gelişmede birinci derecede rol oynayacak her çeşit elemanı yetiştirmek, sağlam bir para piyasası kurmak, millî bankaların işbirliğini sağlamak ve büyük bir oranda halkın katılımını kolaylaştırmak amacıyla anonim şirketlerin kurulmasını teşvik etmek gibi görevler de bu çeşit bir devletçiliğin sorumlulukları arasına girebilmelidir. Yine devletin sanayi alanında yenilerini kurmak üzere büyük bir başarıyla verimli bir şekilde işlettiği kuruluşları halka devretmesi de düşünülebilir.³⁶

Niyazi Berkes’in Cumhuriyet Dönemi Türk Sosyo-Kültürel Yapısı, Atatürk İlke ve İnkılâplarına İlişkin Görüşleri

Niyazi Berkes *Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma*³⁷ adlı eserinde yapısal işlevsel yaklaşımı ve gözlem tekniğini kullanarak köy topluluklarının demografik ve ekonomik yapısını, iş hayatını, teknolojik yapısını, sosyal zümrelerin oluşması ve bu oluşumda etkili olan ilkeleri incelemiştir; köy toplumsal hayatının diğer yönlerinin incelenmesini ve değerlendirilmesini ikinci kitabına bırakmıştır. Ancak, O, sosyal değişimin incelenmesini

³² Mümtaz Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s. 439.

³³ Mümtaz Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s. 451.

³⁴ Mümtaz Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s. 457-458.

³⁵ Mümtaz Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s. 461.

³⁶ Mümtaz Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s. 463.

³⁷ Niyazi Berkes, *Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma*, Ankara: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Neşriyatı, 1942.

sosyolojinin en önemli görevi olarak düşünmesine rağmen, üniversiteden tasfiye edilmesi dolayısıyla köyde sosyal değişimleri ele alacağı ikinci kitabını yazamamıştır.

Daha önceki dönemlerde gerçekleştirilen modernleşme hareketlerini inkılâp, Cumhuriyet dönemindekileri ise devrim olarak isimlendiren Berkes'e göre, ortaçağ kalıntısı bir rejime son vererek Türkiye'yi bir ulus devlet olarak kurması Mustafa Kemal'in en büyük başarısıdır.

"Türkiye'de Çağdaşlaşma adlı çalışmamda göstermeye çalıştığım gibi, Atatürkçülük ulusal çağdaşlaşma tarihimizin doğal sonuçlarıdır."³⁸

"Bir bütün olarak Atatürk doğrultusu, bir ulus topluluğunu geliştirme savaşı aşamalarının eylemli-yazılı tarihidir. Bir parti doktrini, bir şeflik ideolojisi değildir. Tarihin kendisidir. Bu tarihin öğrettiklerinin oklara bölünerek aralarındaki bütünlüğün görülmesinin engellenmeyeceği bir bütünlüğü vardır."³⁹

ifadeleriyle Berkes, Atatürkçülüğü ve Atatürk ilkelerini tarihî şartlar altında ulaşılmış, birbirini tamamlayan çözümler serisinin toplamı olan bir bütün olarak değerlendirir.

Berkes 1928-1938 yıllarını kapsayan, aile, eğitim, hukuk, yazı, dil ve genel olarak sosyo-kültürel alanda Atatürk önderliğinde yeni perspektif içerisinde gerçekleştirilen reformları *Cumhuriyet devrimleri* olarak tanımlar. 1938'den sonraki Tek Parti döneminin ve 1950'li yıllardaki Demokrat Parti döneminin, Mustafa Kemal'in Bağımsız Türkiye hedefini terk ederek devleti tekrar büyük bir gücün desteği olmadan yaşayamaz duruma düşürdüklerini belirtir.

Berkes'e göre Cumhuriyet dönemini önceki dönemlerden ayıran en önemli özellik geleneksel İslâm temeli yerine onun karşısı olan ulus egemenliği ve bağımsızlık ilkesine dayanmasıdır. Bu devrimler Türk toplumunu çağdaş Batı medeniyeti yörüngesine sokma amacıyla yapılmıştır. Bu amaç gerçekleştirildikten sonra temel ilke gelenekçilik değil, devrimcilik olacaktır; batılılaşmak bir amaç olmaktan çıkacak, bir başlangıç noktası olacaktır. Atatürk'ün sağlığında oluşturulan ilkeler arasında batılılaşma ilkesinin bulunmayışı anlamlıdır.⁴⁰

"Türk toplumunu çağdaş uygarlık yörüngesine oturtma işinin iki yanı vardır: Birinci yan ... gelenekçilik tutumunu yok etme işidir. İkinci yan, onların yerine bu yörüngeye uygun kuralları, örgütleri yerleştirmek; toplumun yeni nesillerini bu yörüngeye gereklerine göre yetiştirerek gelenekle çağ arasındaki geçiş köprüsünü kurmaktır. Bu açıdan Cumhuriyet dönemi devrimlerinin toplamı bir 'yeni yöneliş' devrimidir."⁴¹

Berkes'e göre *halkçılık* Kemalizm'in üzerinde en çok direndiği ilk ilkedir.

"Daha savaş esnasında halkçılık ilkesinin saltanat-hilafet rejiminin tanınmaması demek olacağını sezenler olmuştu.... Bir yanda, her devrimde olduğu gibi o zaman da çoğunluk olarak ortaya çıkan gericilik güçlerinin temsilcileri olan şeriatçılar, eşraf, toprak ağaları, aşiret derebeyleri; diğer yanda Batı liberalizminin ve Osmanlıcılığın temsilcisi olan politikacılar ve aydınlar, Mustafa Kemal'in halkçılık fikrini bir yengeç kısılcı içine almışlar, sosyalizme gidecek korkusu ile, onun arkasındaki ilerici eğilimlere nefes aldırıyorlardı. Bunların temsil ettikleri görüşün, bütün savaşı döndüre dolaştıra saltanat-hilafetin ve Batı emperyalizminin kucağına atacağını bilen Mustafa Kemal, halkçılık davasını bu kısılcacın iki kolunun arasından, sosyalizme gitmemek koşulu ile zor kurtarabildi."⁴²

Berkes Atatürk'ün ulus devletin kurulması ve milletin oluşturulmasında halka dayandığını açıklar. Osmanlı'nın çöküşü ile içindeki Türk halkı dışındaki halklar Batılı devletlerin vasiliği altındaki rejimlere girerler. Osmanlı Devleti'ni savunma ve yaşatma görevi verilmiş olan Türk

³⁸ Niyazi Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, s.75.

³⁹ Niyazi Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, s. 126.

⁴⁰ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 512.

⁴¹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 512.

⁴² Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s. 87.

halkı zamanın büyük adamlarınca hor görülmüş, ilkelleştirilmiş bir yığın olmuştur. Atatürk'ün Söylev'deki ifadeleriyle, yıkılıştan geriye bir avuç Türk halkı ve onun barınacağı bir toprak parçası kalmıştı. Bu yurdun bile bölüştürülmesi için Yunan ve Ermeni örgütleri, Türk olmayan Müslüman etnik gruplar, bağımsız yerel yönetim yanlıları yoğun çalışmalar içine girmişlerdi. Bu durum karşısında Atatürk halkı saltanattan ayrı bir temel olarak görmüştür.⁴³

Berkes'e göre Kemalizm'in ikinci ilkesi olan *ulusçuluk*, ulusal bağımsızlık uğruna her şeyi seferber etme ilkesidir; bu Meşrutiyet devrinin Turancılığından, İslâmcıların ve Osmanlıcılığın ütopyalarından tamamen farklı bir ulusal bağımsızlık arzusudur.

"Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal sistemi ve anlayışı içinde "vatan" demek; ancak doğulan yer, dar anlamda "maksat-ı re's" demektir. Ulusal birlik ve demokrasi akımı başladıktan sonradır ki, bütün ulusun içinde yaşadığı topraklar her Türk'ün toprağı, yurdu, ülkesi olmuştur. Kent, kasaba, köy, mahalle, semt gibi toprak parçası bölgesellikleri kalkmaya; ulus birliği bütünlüğü bakımından önce bütün dikkatin, ilginin, sevginin ve fedakarlığın içine sıkıştırıldığı aile, akraba, sülâle, hemşerilik sınırları genişlemeye başlamıştır. Modern ulus ve devlet, akrabalık ve semt üyeliği bakımından bir sürü birliklere ayrılan bireyler toplamı üzerine değil; siyasal, kültürel bir bütünü aynı derecede eşit, aynı haklara sahip ve aynı ödevlerle yükümlü üyeliği üstüne kurulmuştur."⁴⁴

Turhan gibi Berkes de Batı'da milletleşme/ulus olma sürecinin çok daha önce gerçekleşmiş olduğunu belirtir. Berkes daha sonra *ulusçuluk* ile *yurtseverliği* ilişkilendirir; aydınların ulusçuluk ve yurtseverlik duyguları ile Türkiye'nin gerçeklerine bilimsel düşünce ve çalışmaları ile yerli ve ulusal bir düşünce geleneği kurarak ulus devleti ve ulusu geliştirmelerini önerir.

Berkes'e göre *devletçilik* Kemalizm'in ekonomik kalkınma tezi ve programıdır, bir ideoloji ve siyasî doktrin değildir. Ona göre göre 1930'lardaki devletçilik uygulamaları ile 1940'lardaki uygulamalar farklıdır. Atatürk döneminde ulusal ekonominin temelleri atılmış; dış borçlanma ya da yardım olmaksızın iki sanayileşme programı harekete geçirilerek ulusal kaynaklarla kalkınma sağlanmıştır. 1930'lu yıllardaki devletçilik uygulamaları ile hem de modern vergi reformuna gidilmeden, enflasyona başvurulmadan ulusal gelirin yüzde 10 kadarı bir oranda yatırım yapılabilmektedir. Daha önceki dönemlerde malî ve siyasî açıdan itibarını yitirmiş olan devlet ve ulus itibarını yeniden kazanmış ve yükseltmiştir. Atatürk Türkiye'sinin itibarı son yirmi yıllık dönemde erişilmemiş bir düzeye çıkmış; yalnız Batı dünyasında dikkatleri çekmekle kalmamış, Doğu dünyasında da mazlum milletlere model teşkil etmiştir.⁴⁵

Berkes, 1940'lı yıllardan itibaren devletçilik uygulamalarının başarısız olmasının temelinde teknik hataların yanında yeni düzenlemelerin uygulanması için toplumun geleneksel yapısında gerekli reformların yapılmamasını görür.

"Yeni bir toplumsal yapının varlığını gösterecek görüşlerin yokluğundan Türk toplumunun geleneksel yapısında temelli değişiklikler olmadığı sonucu çıkarsa demek oluyor ki devletçilikle kalkınma işi salt bir ekonomik tedbirler işi değil, onu kolaylaştıracak, hızlandıracak, derinleştirecek, toplum üzerinde derin etkiler yapacak reformların planlanması işidir. Hem ekonomik kalkınma istemek, çağdaş uygar uluslar katına çıkmayı özlemek, hem de geleneksel toplum dokusunda temelli değişikliklere yanaşmamak olamaz. ..."⁴⁶

⁴³ Niyazi Berkes, Atatürk ve Devrimler, s. 102.

⁴⁴ Niyazi Berkes, Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları, İstanbul: Adam Yayını, 1985 (1.b., 1931), s. 243.

⁴⁵ Niyazi Berkes, Türk Düşününde Batı Sorunu, s. 105-108.

⁴⁶ Niyazi Berkes, Türk Düşününde Batı Sorunu, s. 115.

Berkes'e göre devletçiliğin çöktüğü yıllarda Kemalist devrimciliğin yerini İslâmcılık, Turancılık, Anadoluçuluk görüşlerinin ortaklaşa yanı olan gelenekçiliğin alması rastlantı değildir.

Atatürk ve Devrimler isimli kitabında *cumhuriyetçilik* ilkesini 'egemenlik ulusundur' sözünün gerçekleşmesi olarak tanımlayan Berkes, Cumhuriyet rejiminin Türk toplumuna getirdiği yenilikleri uzun uzun açıklar.

Lâiklik: Berkes 1984 yılında yazdığı *Teokrasi ve Laiklik* adlı kitabında Laiklik ilkesinin Cumhuriyet devrimlerinin başlıca davalarından ve rejimin dayandığı altı ana ilkedен biri olduğunu belirtir. Lâikliğin Batı'da ve Türkiye'de gelişim sürecini uzun uzun anlatır. Lâikliği *sekülerizm ve çağdaşlaşma* ile aynı anlamda kullanır.

"Bir toplumda en yüksek sayılan değerler, özellikle [toplumsal değişme] dönemlerinde dinsel değerler kılıfına girmeye de eğilimlidirler. Din, geleneğin en son sığınağı, en son savunma kalesidir. Aslında toplumun eski yaşayışının kökeninden gelen birçok alışkanlıklar, kolaylıkla din gereği imiş gibi bir nitelik kazanırlar. İşte bunun içindir ki, çağdaşlaşma sözcüğünün özü, 'lâikleşme' sözcüğünün söylemek istediği gibi toplumu bu dinselleşme hummasının yakasından kurtarma işi imiş gibi gözüküyor ve burada *laïcisme* ile *secularism* terimlerinin anlamları, ayrı sözcük kökenlerinden geldikleri halde, birbirine uyuyor."⁴⁷

Berkes, İslam'ın dünyaya dönük bir din olduğu için Şeriat'a yansiyarak, dinin dünya işlerindeki rolünü arttırdığını ifade eder. Ancak din bir süre sonra toplumsal değişimin gerisinde kalınca, gelişmeleri reddederek kapalı bir sistem haline gelir. Bir dönem her sorunu çözümlenebilen din, başka bir dönemde, bir sistem olmaktan çıkıp, toplumsal değişimleri karşılayamaz hale gelmiş, esnekliğini yitirerek kapalı ve dünya sorunlarının dışında kalmıştır. Bunun sonucunda her değişme Şeriat karşısında değişmez bir din kuralına bağlanmıştır. Din ile din dışı sayılabilecek alanlar arasında çatışma çıkmış, dinden uzaklaşma dinsizlik olarak değerlendirilmiştir. Bu çatışmayı önlemek amacıyla din ile devlet işleri birbirinden ayrılarak devlette düzen sağlanmıştır.⁴⁸

Berkes'e göre,

"Türkiye'deki çağdaşlaşma (lâiklik), Batı dünyasında olandan farklı olarak, yalnız dünya ve din güçleri arasında, şu ya da bu biçimde ayırmalar yapılması sorunu değildir. Ondan çok daha kapsamlı, ... bütün toplumu gelenek değerlerinin tutuculuklarından kurtarıp, çağ değerlerinin gereklerine göre dinamikleştiren bir akım ve gidiş sorunudur. En önemli aracı ekonomik kalkınma, yetişen kuşakları eğitime, bu iki işi örgütleme gücü olacak bir devlet politikası geliştirme olacaktır."⁴⁹

Berkes *Devrimcilik* ilkesini *Atatürk Devrimciliği* olarak alır ve şöyle açıklar:

"Gerçek kurtuluş ödevi, ulusların kendi istekleri ile, kendi güçleri ile yenilenme yollarını bulma özgürlüğüdür. İleri ülkelerle aradaki boşluğu kapatmak, bunu yalnız kendi güçleri ile bulunacak yollardan giderek yapmak kaçınılmaz bir koşuldur."⁵⁰ "Batı'nın dışındaki ülkelerin ulusal ideolojilerinin hiçbirinde bulunmayan devrimcilik ilkesi, iki temel özellikten ayrı olarak değerlendirilemez. Bu iki özellikten biri lâiklik, diğeri geri kalmışlıktan kurtulma yolu olan ekonomik bağımsızlık ilkesidir."⁵¹

"Türk toplumunu çağdaş uygarlık yörüngesine oturtma gibi büyük bir işin iki yanı vardır: Birinci yan ... gelenekçilik tutumunu yok etme işidir. İkinci yan, onların yerine bu yörüngeye

⁴⁷Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 18, Teokrasi ve Laiklik, İstanbul: Adam Yayını, 1984, s. 81vd.

⁴⁸Niyazi Berkes, Teokrasi ve Laiklik, s. 20-22.

⁴⁹Niyazi Berkes, Atatürk ve Devrimler, s. 126.

⁵⁰Niyazi Berkes, Atatürk ve Devrimler, s. 151.

⁵¹Niyazi Berkes, Atatürk ve Devrimler, s. 150-151.

uygun kuralları, örgütleri yerleştirmek; toplumun yeni kuşaklarını bu yörüngenin gereklerine göre yetiştirerek gelenekle çağ arasındaki geçiş köprüsünü kurmaktır. Bu açıdan Cumhuriyet dönemi devrimlerinin toplamı 'yeni yöneliş' devrimidir."⁵²

Mümtaz Turhan ve Niyazi Berkes'in Türk Sosyo-Kültürel Yapısı Üzerine Önerileri

Mümtaz Turhan ve Niyazi Berkes Cumhuriyet dönemi Türk sosyo-kültürel yapısı üzerine açıklamalarından sonra Türkiye'nin gelişmiş, modern bir ülke olabilmesi için Atatürk ilke ve inkılaplarının/ devrimlerinin tamamlanması gereği konusunda önemli önerilerde de bulunmuşlardır.

Mümtaz Turhan'ın Türk Sosyo-Kültürel Yapısı Üzerine Önerileri

Mümtaz Turhan 1951 yılında yayımlanan *Kültür Değişmeleri* adlı eserinde Türk toplumunun Cumhuriyet öncesi dönemde yapılan inkılaplarla neden Batılılaşamadığını belirttiikten sonra 1959 yılında yazdığı *Garplılışmanın Neresindeyiz* adlı eserinde Cumhuriyet inkılaplarının da amacına tam ulaşamadığını belirteip, bunun sebeplerini şöyle açıklar:

"...garplılışmamıza mani olan sebepler dün ne ise bugün de esas itibarıyla onlardan pek farklı değildir. Bu sebepler, Garp medeniyetini layıkıyla anlayamamak, bu medeniyetin ana unsurlarının nelerden ibaret olduğunu kavrayamamak, bu esas kıymetler arasındaki münasebetleri tespit edememek ve işe nereden başlanılması lazım geldiğini tayin hususunda acz göstermek, yani ne yapacağımızı ve nasıl yapacağımızı bilememektir. ...İşte bugün asıl dava -dün de olduğu gibi- hakikî garplılışmayı temin edecek ana müesseselerin nelerden ibaret olduğunu ve bunların en iyi bir şekilde nasıl süratle kurulacağını tayinden ibarettir. Bunda muvaffak olduğumuz gün inkılâplar da emniyet altına girmiş olacaktır."⁵³

Turhan'a göre oğünkü Batı medeniyetinin esas unsurları *ilim*, ilimin pratik hayata uygulanmasından ibaret olan *teknik*, *insan haklarını güvence altına alan hukuk* ve *hürriyettir*. Gerçek *batılılık* ise bunların ilkelerine bağlılıktır.

"Garp medeniyeti ilme, ilim zihniyetine ve bunların meydana getirdiği teknikle hak ve hürriyet prensiplerine dayanan müesseselerden teşekkül etmiş bir nizamdır. Binaenaleyh bu sistemin esasını teşkil eden müesseselere bütün icapları, fonksiyonları mana ve ruhu ile sahip olmadıkça garplılışmadan bahsetmenin hiçbir değeri yoktur. İnsan ... bu medeniyete intisap etmek istiyorsa onun dayandığı ana kıymetleri ve müesseseleri almak, benimseyip kendisine mal etmek, bu nizam ve kıymetler sistemi içinde yaratıcı olmak mecburiyetindedir."⁵⁴

Turhan'a göre Batılılaşmaya hemen hemen bizden bir yüzyıl sonra başlayan Japonya, daha önce İskandinav ülkeleri ve Rusya bu hakikatleri görebildikleri için başarılı olmuşlardır.

Turhan'a göre Atatürk inkılapları iki yüz yıldan beri devam eden bir hayat mücadelesinin ve fikri gelişmenin o zamanın şartlarına ve toplumsal düzeyine göre gerçekleştirilebildiği düşüncelerin ürünüdür. Bu sebeple bugünkü şartlara, ihtiyaçlara ve ilmî seviyeye göre ayarlanması, geliştirilmesi, tamamlanması gerekir. Aksi taktirde yıkılmak istenen taassup zihniyetinin yerine yine mevcudu muhafaza etmek gibi bir taassup zihniyeti konmuş olacaktır ki, bu, fikir hürriyeti ve toplumsal gelişmeyi durdurma bakımından aynı derecede zarar verecektir. Bu ise inkılabın aleyhine, onun prensiplerine ve amacına aykırı olacaktır.

"Çünkü hakiki inkılâpçılık sadece mevcudu muhafaza etmekle kalmamalı, onu zamanın icaplarına göre inkişaf ettirmeli ve tamamlamalıdır. Zaten mevcudu muhafaza edebilmek için

⁵² Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 512.

⁵³ Mümtaz Turhan, Garplılışmanın Neresindeyiz?, 6.b., İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1974 (1.b., 1958), s. 47-48.

⁵⁴ Mümtaz Turhan, Garplılışmanın Neresindeyiz?, s. 56.

de daha fazlasını, daha iyisini, daha ilerisini ve mükemmelini istemekten başka bir çare var mıdır?"⁵⁵

"Atatürk ilkelerinin birer taassup mevzuu olmasına asla müsaade edilmemelidir. Onları, milleti birbirine düşürecek bir nifak mevzuu olmaktan çıkarıp, ... Türkiye'nin kalkınmasının, ileri, modern bir millet olmasının, millî bir kültüre kavuşabilmesinin bir vasıtası haline getirmek zarureti vardır. Ancak bu taktirde Atatürk ilkeleri Türkiye'de herkesin benimseyebileceği içtimai birer norm haline gelebilir."⁵⁶

Turhan'a göre son inkılaplarımızla esas itibarıyla Batı medeniyetinin hayat tarzı model olarak alınmıştır. Bu amaçla özlenen medeniyetin gelişmiş ülkelerinin kanunları, kuruluşları, adetleri, yaşayış tarzları taklit edilmiştir, genel olarak düşünüldüğünde bunda garipsenecek bir durum yoktur. Zira her kültür ve medeniyet, belirli bir tarihî oluşun içinde gelişen kurumların, belirli bir ekonomik düzenin, üretim ve tüketim araçlarının ürünü olmak üzere meydana gelmiş bir hayat tarzıdır. Bu hayat tarzını kendini oluşturan dayanaklarından soyutlayarak almak mümkün değildir.

"Asırların mahsulü olmak üzere meydana gelmiş bir yaşayış tarzından başka bir nizamaya geçerken kuruluş esnasında, gerek onu takip eden safhalarda ortaya çıkacak sayısız içtimai, iktisadî fikir meselelerinin hallinde rehberlik edecek çareler arayıp bulacak birinci sınıf ilim ve ihtisas adamlarına, bunları yetiştirecek, hakiki ilim müesseselerine ihtiyaç vardır. Onun için bütün bu müesseseleri kurmadan ve mensuplarını yetiştirmeden ne yeni, modern bir hayat tarzı meydana getirmeye, ne de onu yaşamaya imkan yoktur. Aksine hareket edildiği taktirde elde edilecek netice bazı tavır ve hareketlerle kılık kıyafetin veya fikirlerin taklidinden ibaret olacaktır. ... Çünkü fiil ve hareketleri meydana getiren saiklerde, zihniyette değişiklik yapmadan davranışlarda devamlı, hakikî bir yenilik temin edilemez."⁵⁷

Turhan'a göre bu tür yüzeysel değişmeler/değiştirmeler toplumun çoğunluğu tarafından benimsenmeyeceği için arada gereksiz gerginlik ve çatışmaların doğmasına sebep olacaktır. Ayrıca toplumu belirli tarzda davranışa sevkeden unsurları ve şartları hazırlamadan onlar gibi davranmaya, onları taklit etmeye çalışmak, bizi hem onlardan uzaklaştırır, hem de kendimize yabancılaştırır. O halde yapılması gereken, değişmesini istediğimiz şeyleri meydana getiren zihniyetin dayandığı kurumları bir an önce kurmak ve kuvvetlendirmek çarelerini düşündürmektir.

Niyazi Berkes'in Türk Sosyo-Kültürel Yapısı Üzerine Önerileri

Berkes Türk toplumunda Batı medeniyeti hakkındaki görüşlerin çeşitliliğine rağmen, ortak yönlerinin onun yanlış anlaşılmasında olduğu kanaatinde. Batı'daki gibi bir bilim geleneği, bilim eğitimi ve bilim anlayışı kuramadık, bu konuda taklitçilik ve ezbercilikten ileriye gidemedik. Çünkü Batı'nın o günkü bilimsel hayatının özü kavranamamış, zamanın düşünce akımlarının neden moda haline geldiği anlayamamıştır.

"... hepsinde de Batı medeniyeti sabit, katı, değişmeyen, mücerret bir medeniyet olarak kabul edilmişti ... Batı medeniyetinin uzun bir sosyal tekâmül mahsulü olarak meydana geldiği ve yine dinamik sosyal amiller altında değişen ve tekâmül edecek olan bir şey olduğu tam manasıyla anlayamamıştır. ... Kimi Batılılığı ırkta, kimi kanda, kimi dinde, kimi zihniyette, kimi ahlâkta, kimi teknikte ve hatta, kimi sporda, hıfzıssihhada, terbiyede vb. bulmuştur."⁵⁸

Berkes'e göre, "Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın getirdiği ulusçuluk, çağdaşlaşma, toplumsal yapı devrimciliği ilkelerinin anlamlarının bozulması" bizi başarısızlığa götürmüştür. Atatürk'ten sonraki Tek Parti ve Demokrat Parti yönetimleri Atatürk ilkelerinden taviz verdikleri için Türkiye geriye doğru gitmiştir. Günün şartları altında Atatürk döneminin

⁵⁵ Mümtaz Turhan, Atatürk İlkeleri ve Kalkınma, s. 460.

⁵⁶ Mümtaz Turhan, Atatürk İlkeleri ve Kalkınma, s. 460.

⁵⁷ Mümtaz Turhan, Garplılışmanın Neresindeyiz?, s. 17.

⁵⁸ Niyazi Berkes, Felsefe ve Toplumbilim Yazıları, s. 171.

düşünce yapısını tekrar canlandırıp toplumcu açıdan daha yeni bir anlayışa varmak zorundayız.

Türkiye'nin herşeyden önce adeta mucize denecek şekilde modern bir ulusal bütün olmak için gerekli asgari unsurları elinde bulundurduğunu belirten Berkes, bu bağlamda Türk toplumunun kalkınmak için tarihî, toplumsal ve ekonomik imkânlarla sahip olduğunu şöyle açıklar.

Tarihî açıdan bakıldığında; Türkiye birçok geri kalmış uluslar gibi sömürgecilik halinin yarattığı, sömürgecilikten çıkmış, bir toplum değildir. Sömürge ulusları, özellikle Müslüman olanları, bağımlı oldukları sömürge güçlerinin etkisi altında ulusal kurumlarını geliştirmişlerdir.

"Türkiye üstün bir uygarlıkla karşılaşmış olmanın verdiği dersler altında yoğrula yoğrula, modern uygarlığın fırını içinde pişe pişe çağdaş uygarlığın gerçekliklerini ve zorunluluklarını anlamıştır. Atatürk devrimleri, bütün bu deneyimlerin ürünüdür.... Bütün bu elverişli koşulların üstünde, Türkiye'nin Atatürk gibi bir önderi, Batı devlet adamlarından kuşak kuşak ilerilerde bir büyük adamı olmak gibi eşsiz bir talihliliği de vardır."⁵⁹

Berkes'e göre Türkiye'nin 1970'li yıllarda da gelişme halinde çağdaş bir toplum olmasına elverişli şartlar vardır: Dışardan bakıldığında Türkiye'nin dünya ulusları arasında kendine özgü durumu göze çarpar. Toplumlar gittikçe ulus birimleri haline gelmekle birlikte çeşitli açılardan gruplaşmalar gösterirler. Bir kısmı belirli uygarlıklara mensuptur, Batı uygarlığı ulusları gibi; bir kısmı ideolojik kümelenmelere mensupturlar, kapitalist ya da sosyalist gruplar gibi; bir kısmı ekonomik kümeler teşkil ederler, Ortak Pazar ya da İngiliz Uluslar Topluluğu gibi...Türkiye bu çeşit kümelenmelerin hiçbirine mensup olmayan tek başına, yalnız bir toplumdur. Her biriyle az çok yaklaştığı yanları varsa da hiçbir açıdan tümüyle şuna ya da buna mensup değildir.⁶⁰

"Bugünkü Türkiye ne bir Müslüman devleti, ne bir Batı ulusudur; ne Hristiyanlık camiasına, ne sosyalist ya da kapitalist uluslar camiasına mensuptur. Ne Asyalıdır ne Avrupalı.... Bu özel durumun aleyhe gözüken yanlarına karşın, özlenen amaç bakımından lehe olan yanları da vardır. bunların en önemlisi Türkiye'nin ekonomik ve siyasal emperyalist çıkarların hedefi olmayacak bir ülke haline gelmiş olmasıdır."⁶¹

Berkes'e göre bu durum kalkınmakta olan Türkiye'nin toplumsal açıdan bir imkânı olarak düşünülebilir.

Berkes'e göre Türkiye'nin bir avantajı da büyük ölçüde kendi doğa ve insan kaynakları ile kendine yeter ekonomik bir birim halini alabilecek, dengeli bir iç ekonomik düzeni kurabilecek durumda olmasıdır. Bu kaynaklar çok büyük ölçülerde olmamakla birlikte çeşitli ve birbirini tamamlayabilecek, destekleyecek ölçülerdedir. Türkiye'nin tek zayıf yanı, kalkınması için gerekli donatım ve bilgi sermayesini dışardan sağlamaya muhtaç olmasıdır. Bu ithalat-ihracat dengesini tehlikesiz durumda tutmayı gerektiren ve bunun için gerek sanayi, gerek tarım ekonomisini planlamayı daha zorunlu hale getiren bir durumdur. Atatürk döneminin gerektirdiği dış dünya ile ilişkilerin iç ekonomik ve siyasal ilişkilerle dengeli bir şekilde yürütülmesini uyguladığı millî siyaset sayesinde sağlamıştır.⁶²

Berkes'e göre Türk toplumu, kendi toplumsal yapısını modern bir ulusa yakışacak şekilde geliştirmek amacıyla Batı uygarlığından gerekli unsurları, Batı'nın zoruyla değil, kendi

⁵⁹ Niyazi Berkes, Türk Düşününde Batı Sorunu, s. 165-166.

⁶⁰ Niyazi Berkes, Türk Düşününde Batı Sorunu, s. 166.

⁶¹ Niyazi Berkes, Türk Düşününde Batı Sorunu, s. 167-168.

⁶²Niyazi Berkes, Türk Düşününde Batı Sorunu, s. 169-170.

bağımsızlığının gereklerine göre alıp uygulamadıkça çağdaş dünyada bir ulus olarak var olamaz.

"Uygarlık, toplumsal devrimlerin ürünüdür; toplumsal akış içinde beslenir. Kendi akışını sürdüremeyen bir toplum kendi yaratıcı güçlerini seferber edemez. Batı'dan hazırlop uygarlık alınmaz; alınmaya kalkışıldığı zaman sonuçlar kalkınma ilerlemesi değil, gerileme bozulmasına götürür."⁶³

"Çıkar yol Batıcılığı Batı'dan bağımsızlık yönüne; ulusçuluğu devrimcilik yoluna çevirmedir. ... Devrimcilik, [toplumların] çağdaş uygarlığa geçme zorunluluğu demek olan devrimleri kendi yapılarında, kendi güçleri ile gerçekleştirmeleri savaşıdır. Bu, bir yandan ulusal bağımsızlık savaşını tamamlamanın; öte yandan çağdaş uluslar uygarlıklarına katılmanın ve ulusal yaratıcılığın biricik yoludur. Bu yolu bulmada iki yüz yıllık uğraşı tarihimiz bize sayısız örneklerle dolu bir laboratuvar hazırlamaktadır."⁶⁴

Sonuç ve Değerlendirme

Niyazi Berkes ve Mümtaz Turhan aynı tarihlerde doğmuş, çocukluklarında Osmanlı'nın işgal yıllarını Turhan yurt içinde, Berkes yurt dışında yaşamış, Türkiye'nin içinde bulunduğu şartlardan derinden etkilenmiş, Türk toplumunun kalkınması, çağdaşlaşması meselesi üzerinde düşünerek önemli eserler ortaya koymuş ve Türk sosyolojik düşüncesinde önemli izler bırakmış, halen de fikirleri üzerinde önemle durulan iki önemli Türk sosyoloğudur.

Turhan da Berkes de Atatürk ilke ve inkılapları/devrimleri ve Türkiye'nin kalkınması, modernleşmesi, çağdaşlaşması üzerine eserler yazmışlardır. Turhan Atatürk ilkelerini Türkiye'nin kalkınması ve batılı, modern bir millet oluşturulması açısından ele almıştır. Berkes ise Atatürk devrimlerini Türk toplumunun kalkınması, çağdaş-lâik bir ulus-devlet oluşturma açısından ele almıştır. Turhan milliyetçilik ilkesini, Berkes devrimcilik ve lâiklik ilkesini merkeze koymuştur.

Turhan din, örf, adetler ve gelenekleri toplumun/kültürün özü, temel unsurları olarak görüp önemserken, Berkes ise din ve geleneği modernleşmenin önünde engeller olarak görmüştür. Bu tutumda Turhan'ın çocukluğunun köyde geçmesi, köy hayatını yakından tanınması, Türk toplumunun her kesimiyle hemhal olarak bu hayatta dinin, örf ve adetlerin, geleneğin önemini gözleyerek, yaşayarak önemsemesi, toplumsal değişimde tarihî gelişim ve evrime önem vermesinin etkili olduğu düşünülebilir. Çocukluğunu yurt dışında bağımsız ve egemen olmayan bir toplumda geçiren Berkes, Atatürk devrimleri ile Türkiye'nin kendisi için de vatan haline geldiğini hissetmiş ve Atatürk devrimlerini adeta amaç olarak görmüş, devrimlere karşı tepkileri ve devrimlerden verilen tavizleri yeterince analiz etmeden dine ve geleneklere bağlılığa dayandırmıştır.

Turhan da Berkes de Batılı milletlerin bu aşamaya uzun yıllar geçirdikleri tarihî oluşum sonucu geldiklerinin farkındadırlar. Tarihî metodu kullanarak, Lâle Devri'nden Cumhuriyet'e kadar ve daha sonra Cumhuriyet dönemindeki Türk toplum yapısındaki reform ve değişimleri/değiştirmeleri Batılılaşma, modernleşme, çağdaş bir toplum oluşturma aşamalarıyla ele alıp incelemişlerdir. Bu bağlamda her ikisi de Türk toplumunun az gelişmiş yapıdan çağdaş modern bir toplum yapısına kavuşabilmesi için toplumun hazırlanması gereği üzerinde durmuşlardır. Yalnız Turhan bu hazırlama işinin birinci sınıf elitler yoluyla yapılmasını önerirken, Berkes Atatürk dönemini idealleştirerek aydınların yanında, eğitim, ekonomik kalkınma ve bu yolda organizasyonu sağlayacak bir devlet politikası yolu ile gerçekleştirilmesini düşünmekte ve önermektedir. Turhan da Berkes de Atatürk ilke ve inkılaplarının dondurulmaması, tamamlanması gerektiğini vurgulamışlardır.

⁶³ Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s. 292.

⁶⁴ Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s. 292-296.

Turhan da Berkes de Batı'da bilimsel anlayışın, belli sosyal ve tarihsel koşulların sonucu olarak ortaya çıktığı görüşündedirler. Bu sebeple çağdaşlaşma/modernleşme/batılılaşma çalışmalarının Batı'yı taklit etmekle, Batı'ya dayanmakla kalmamasını, kendi yerli çalışmalarımız, oluşturduğumuz kurumlaşmalar vasıtasıyla, kendi yaratıcı güçlerimizle sağlamayı hedeflememizi önermekte, bu konuda evrimci bir yaklaşımı benimseyerek sabırlı, itidalli çalışmaları önermektedirler. Her ikisi de Ziya Gökalp gibi bu konuda yaratıcı bilime önem vermekte, bilimsel çalışmalar yoluyla Türk toplumunun kendi gelişme çizgisi üzerinde yürüyerek ilerlemesinin yollarını göstermeye çalışmaktadırlar.

Berkes de Turhan da Türk toplumunda Batı medeniyetinin gerçek özünün anlaşılmadığını, bu konuda taklitle yetinildiğini, toplumda zihniyet değişikliği gerçekleştirilmeden, tutum ve davranışlardaki, kurumlardaki değişikliklerin kalıcı olamayacağını vurgulamışlardır.

Berkes *Türk ulusçuluğu* kavramını kullanırken, Turhan *Türk milliyetçiliği* kavramını kullanmaktadır. Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen reformları Turhan *Atatürk inkılapları* olarak adlandırırken, Berkes bu değiştirme faaliyetlerini *Atatürk devrimleri* kavramı ile ifade etmektedir. Berkes *ulus*, Turhan *millet* kavramını kullanmaktadır.

Turhan Türkçe'nin millî kültür içindeki rolü, aydınların Türk kültürü karşısında almaları gereken tutum, halk kültürünün zenginliği gibi konularda da Gökalp'in görüşlerini paylaşmış ve sık sık ona atıf yapmıştır. Mümtaz Turhan'ın görüşleri asistanları Erol Güngör ve Yılmaz Özakpınar üzerinde etkili olduğu gibi diğer millet inşa edici sosyologlar üzerinde ve Türkiye'deki milliyetçi muhafazakâr kesimde de etkili olmuştur, olmaya da devam etmektedir. Turhan'ın *serbest kültür değişmesi* ve *zorunlu kültür değişmesi* kavramları sosyo-kültürel değişme konusunda yapılacak çalışmalarda teorik çerçeve olarak kullanılabilir niteliktedir.

Kurtuluş Kayalı'ya göre yazılan metinlerden ve Berkes'in *Unutulan Yıllar* adlı eserinden de açıkça anlaşılacağı gibi Niyazi Berkes'in üzerinde Kadro dergisinin belirgin bir etkisi bulunmaktadır. Berkes Kadro dergisini ve Şevket Süreyya Aydemir'i olumlu bir şekilde değerlendirmektedir... Doğan Avcıoğlu ve Attila İlhan da Niyazi Berkes'den yoğun olarak etkilenmişlerdir. Hatta bunun izlerini onların yazdıkları metinlerde açıklıkla görmek mümkündür. Niyazi Berkes'in 1960'lı yıllarda Türk entelektüel hayatı üzerindeki etkileri muhtemelen Doğan Avcıoğlu kanalıyla olmuştur.⁶⁵

Bayram Kaçmazoğlu Niyazi Berkes'in çalışmalarında öne çıkan temel belirleyici unsurlardan birinin, yaşadığı dönemin siyasal eğilimlerini yakından izlemesi ve bunları çalışmalarına lehte ve aleyhte yansıtması olduğunu, II. Dünya Savaşı sırasında iç politikada milliyetçi çevrelere karşı çıkan yazılarının buna örnek olarak gösterilebileceğini belirtir. Kaçmazoğlu'na göre, Berkes'in yaşadığı dönemin ve ülkesinin siyasal olaylarını yakından izlemesine yönelik bir başka örnek, yurt dışında yaşamasına karşın, Yön hareketi içerisinde yer alarak görüşleriyle Yön dergisi çizgisinin belirlenmesinde önemli bir rol oynamasıdır, dolayısıyla onun görüşleri Yöncülerin Kemalizm'e bakışında etkili olmuştur.⁶⁶ Bu konuda bir başka örnek de Berkes'in, tasfiye olayına maruz kalmasına ve yaşamını ve çalışmalarını yurt dışında sürdürmesine rağmen, eserlerinin çoğunun Türk düşünce ve kültür hayatına ait yorum ve değerlendirmeleri içermesidir.

Kısaca belirtmek gerekirse, görüşleri İstanbul millet inşa edici sosyoloji ekolü içerisinde değerlendirilebilecek olan Mümtaz Turhan, Türkiye'de milliyetçi-muhafazakâr/sağ kesimde

⁶⁵ Kurtuluş Kayalı, "Niyazi Berkes ya da İyimserlikten Kötümserliğe Sürüklenmesine Karşın Düşünsel Tercihinde Israrlı Bir Entelektüelin Portresi", *Türk Kültür Dünyasından Portreler*, İstanbul: İletişim Yayını, 2018, s. 99,101.

⁶⁶ H. Bayram Kaçmazoğlu, "Niyazi Berkes (D. 1908-Ö. 1988)", *Tanzimattan Günümüze Türk Düşünürleri*, Ankara: Nobel Yayını, s. 1128.

etkili olmuş ve olmaya devam eden; görüşleri Ankara sosyoloji ekolü içerisinde değerlendirilebilecek olan Niyazi Berkes ise devrimci-Kemalist/sol kesimde etkili olmuş ve olmaya devam eden iki önemli Türk sosyoloğudur. Modernleşme, Batılılaşma, çağdaşlaşma sürecine farklı bakış açıları ve bu bakış açılarının farklı toplumsal kesimler tarafından benimsenmesiyle birlikte, genelde iki düşünürün görüşlerinin örtüştüğü görülmektedir.

Kaynakça

- Berkes, Niyazi. *Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma*, Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Neşriyatı, 1942.
- Berkes, Niyazi. *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Ankara: Bilgi Yayını, 1975.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu-Batı Yayını, 1978 (1.b., 1973)
- Berkes, Niyazi. *Atatürk ve Devrimler*, İstanbul: Adam Yayını, 1982.
- Berkes, Niyazi. *Teokrasi ve Laiklik*, İstanbul: Adam Yayını, 1984.
- Berkes, Niyazi. *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*, İstanbul: Adam Yayını, 1985 (1.b., 1931)
- Kaçmazoğlu, H. Bayram. "Niyazi Berkes (D. 1908-Ö. 1988)", *Tanzimattan Günümüze Türk Düşünürleri*, Ankara Nobel Yayını, 2015, s. 1112-1131.
- Kayalı, Kurtuluş. "Niyazi Berkes ya da İyimserlikten Kötümserliğe Sürüklenmesine Karşın Düşünsel Tercihinde Israrlı Bir Entelektüelin Portresi", *Türk Kültür Dünyasından Portreler*, İstanbul: İletişim Yayını, 2018, s. 89-105.
- Korkmaz, Abdullah. "Mümtaz Turhan (1908-1968)", İçinde. *Türkiye'de Sosyoloji İsimler-Eserler*, der. M. Çağatay Özdemir, Ankara: Phoenix Yayını, 2008, s. 703-738.
- Özakpınar, Yılmaz. *Batılılaşma Meselesi ve Mümtaz Turhan*, 2.b., İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1997.
- Turhan, Mümtaz. *Garplılaşmanın Neresindeyiz?*, 6. b., İstanbul: Yağmur Yayını, 1974 (1.b. 1958)
- Turhan, Mümtaz. *Maarifimizin Ana Dâvaları ve Bazı Hâl Çareleri*, İçinde. *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1980 (1.b., 1953), s. 197-333.
- Turhan, Mümtaz. *Atatürk İlkeleri ve Kalkınma*, İçinde. *Garplılaşmanın Neresindeyiz- Bütün Eserleri: 1*, İstanbul: Yağmur Yayını, 1980 (1.b., 1965), s. 395-578.
- Turhan Mümtaz. *Garplılaşmanın Neresindeyiz- Bütün Eserleri: 1*, İstanbul: Yağmur Yayını, 1980.
- Turhan, Mümtaz *Kültür Değişmeleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayını, 1987, (1.b., 1951),

Etik Kurul Raporu: "Bu çalışma için etik kurul raporu gerekliliği bulunmamaktadır."

Katkı oranı beyanı: %100

Çatışma beyanı: Makalede, herhangi bir kurum, kuruluş ve kişi ile mali çıkar çatışması yoktur.